

El museòleg desactivat

Actors i audiències en la representació de la batalla l'Ebre

EDMON CASTELL I LLUÍS FALCÓ
Gèografs i museòlegs

L'exèrcit sollevat va destruir els passos de l'Ebre bombardejant-los, 1938. Arxiu La Vanguardia

La proliferación, en los últimos años, de proyectos de museización, centros de interpretación, e incluso de alguna performance en torno al tópico de la batalla del Ebro (1938) permite trazar una aproximación a cómo la memoria se crea, se institucionaliza, se disemina y se entiende en el seno de una sociedad.

En este sentido, la experiencia en torno a la batalla del Ebro resulta adecuada para comprender el papel subalterno del museólogo respecto de otros actores en la construcción y representación de la historia pública contemporánea de Catalunya.

The proliferation in recent years of museums, interpretative centres and even performances based on the Battle of the Ebro (1938) can help us discern the process by which memory is created, institutionalised, disseminated and understood within a society.

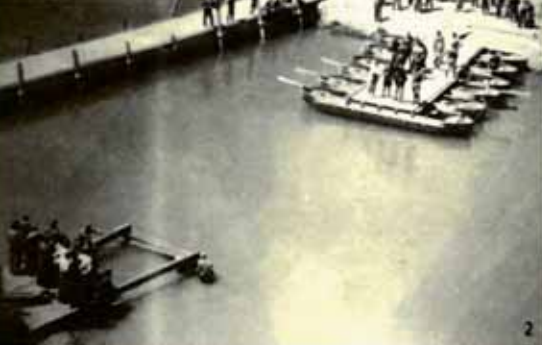
In fact, this experience with the Ebro illustrates one thing all too clearly: the secondary role of the museologist compared to other actors in the construction and representation of contemporary public history in Catalonia.

¹MADCAP HISTORY (1999). *The New Republic*. A:<http://jhuunix.hcf.jhu.edu/dabell/Madcap.html>

MEMÒRIES EN CONFLICTE

Des de finals del segle xx, poques paraules han adquirit un poder tan evocador en la vida cultural moderna com el de «memòria». Aquest encantament amb la memòria no és més que un dels aspectes més durables de la nostra modernitat¹. Entrats en un nou mil·lenni, la fascinació per la memòria no presenta a hores d'ara cap símptoma d'esgotar-se. En commemoracions, llibres, sèries de TV, homenatges, exposicions, noticiaris, inauguració de monuments, fins i tot dedicant anys sencers a la figura d'un personatge o un esdeveniment... la vida quotidiana és ben plena de rituals per fer memòria i recordar el passat. La memòria desprèn autenticitat, tradició i, fins i tot, ens fa pensar en alguna cosa sagrada. Per a molta gent la memòria és, d'alguna manera, una forma d'immortalitat.

En qualsevol cas, totes aquestes actituds contemporànies envers el passat acostumen a coincidir en un punt: la memòria social és una entitat immanent, una cosa donada que no pateix canvis, com una fotografia que reproduïx una imatge quieta d'una situació desapareguda. En aquest sentit, massa sovint es descuida el detall que, feta de record i també d'oblit, la memòria és una «supervivència constant» que construeixen cada dia homes de carn i ossos. La memòria no està en els arxius i documents, sinó en la gent. A través de la memòria, *«la historia sigue viviendo y reelaborando las esperanzas, proyectos o desánimo de hombres y mujeres que*

2

4

5

2,3,4 i 5. L'exèrcit republicà creuant l'Ebre, 1938. Arxiu La Vanguardia

²VINYES, R. (2002). «El Franquisme: ¿Olvidar o recordar?». *El País* (Edició Catalunya). p. 3. Barcelona. 15 d'abril de 2002

³CASTELL, E. ; FALCÓ, L. «Robin Hood a L'Ebre». *L'Avenç*. núm. 247. (2000). p. 52-56

⁴GLASSBERG, D. «Presenting History to the Public». *GRM*. Vol. 11. (1998). p. 4

buscan dar un sentido a la vida, conocer, entender, para poner orden en el caos»². I de la mateixa manera que l'aigua dels rius es troba en moviment constant, la memòria no és mai una fotografia fixa. És una construcció històrica que es transforma d'acord amb el context en què es crea.

Entesa d'aquesta manera, la memòria comença a deixar de ser un lloc comú i plàcid per convertir-se en un espai hermenèutic, on són presents el consens i el dissens d'una societat. Amb més o menys intensitat, la memòria està sempre en conflicte perquè no representa el mateix per a tothom i perquè forma part d'una lluita per l'hegemonia cultural. Aquest esquema d'una memòria en conflicte és ben patent en el casos del Born, en els «papers» de Salamanca... o en els mateixos espais on va tenir lloc la batalla de l'Ebre el 1938.

Ho hem explicat moltes vegades en diferents llibres i articles en els darrers anys³. La batalla de l'Ebre no és només un esdeveniment històric, amb unes coordenades físiques i temporals determinades. El seu record ha estat utilitzat i s'ha expressat, des del 1938 fins avui mateix, amb llenguatges molt diversos i des de visions del món totalment oposades. El franquisme, per exemple, es va afanyar a escampar sobre el mateix camp de batalla la seva visió de la victòria en forma de monuments commemoratius per homenajar els seus morts. No obstant això, i encara que ocupant espais marginals, la memòria de l'Ebre també és una referència ben clara de la cultura anti-franquista democràtica. Totes aquestes restes encara són presents damunt el paisatge i són un testimoni de la creació de la memòria històrica.

De manera que la batalla de l'Ebre, en la seva dimensió espacial i cultural, és un referent ben potent que ens mostra el procés de formació d'una memòria en conflicte i en evolució constant. La batalla de l'Ebre ens pot ajudar a entendre les vies en què les societats es pensen a si mateixes al voltant del passat. També ens pot ensenyar com l'ús que en fan en el seu present ens il·lustra els contextos institucionals en què operen els gestors del patrimoni cultural⁴. Per tot això, investigar les diverses iniciatives –tant les reexides com les frustrades o les silenciades en el seu intent de representar el passat–, així com els actors i institucions que s'han implicat en la museïtzació de la batalla de l'Ebre des de finals del segle XX ens proporciona algunes pautes per entendre el nostre món contemporani.

POLÍTIQUES DE LA MEMÒRIA

Els diversos i successius esforços generats per museïtzar la batalla de l'Ebre formen part d'un procés molt recent, que es va iniciar a finals dels anys noranta. No obstant això, aquests esforços i les seves materialitzacions constitueixen a hores d'ara una experiència molt interessant per entendre la dinàmica de construcció social d'«història pública». Més que res, perquè

ens introdueixen de ple en la manera com diversos actors generen o participen en els discursos de la representació del passat.

Dit en poques paraules, i tal com passa amb altres tòpics, el tema de fons de la museïtzació de la batalla de l'Ebre gira al voltant de «la decisió d'usar políticament la història per fixar un relat que expliqui als ciutadans el seu país amb la presència d'un discurs públic i oficial»⁵. El problema de l'Ebre ha estat que aquest relat oficial no ha quallat del tot ni s'ha fet hegemònic. De manera que no ha pogut fer callar altres relats del passat i, per tant, no ha pogut convertir-se finalment en «història pública», entesa com aquella que es presenta sempre empaquetada en una forma narrativa i que «la gent normal porta dins dels seus caps»⁶. Amb tot, el més destacable de la història pública no és la seva estructura narrativa en un sentit formal –un relat amb un origen, una seqüència temporal, un argument i una conclusió– sinó els principis morals, més o menys explícits, que transmet. Aquest relat no és mai una forma discursiva neutra. Les narracions adequen els materials històrics a una interpretació prefigurada que sempre està orientada cap a un sentit. La història pública vol donar veu al passat per explicar alguna cosa del present. I per acabar-ho de complicar, els actors que intervenen en aquesta representació del passat –i, en conseqüència, de la lluita per l'hegemonia cultural– no sempre expliciten, de manera conscient o no, el seu paper. Per aquest motiu, massa sovint el discurs de què és allò que es vol presentar al públic es tamisa o disfressa amb altres raons.

Des del 1997, any en què es pot convenir que va començar tot això, s'han donat almenys tres abordatges –això és, tres relats o discursos– per museïtzar la batalla de l'Ebre i donar veu als seus espais històrics.

El primer abordatge –no necessàriament en el sentit cronològic– que té la voluntat de fer visible el seu discurs sobre el passat de la batalla de l'Ebre és l'institucional. És el «relat de l'oblit». A partir de la commemoració del seixantè aniversari dels fets bèl·lics, les institucions locals i nacionals es van afanyar a institucionalitzar la memòria de l'Ebre. Ajuntaments, consells comarcals i Generalitat han impulsat diverses iniciatives –fins i tot duplicades i enfrontades en alguns casos– al voltant de la batalla de l'Ebre. Amb tot, cap d'aquestes institucions s'ha esforçat gaire per dotar la memòria de l'Ebre d'un discurs històric i, menys encara, d'un projecte museístic coherent. Per a la totalitat d'aquestes iniciatives i actuacions, comptant en alguns casos amb l'assessorament d'un historiador periodista, la batalla de l'Ebre és un nou atractiu turístic que ha de girar al voltant del tòpic de la pau⁷. El suport als actes de la lleva del Biberó, la creació d'un itinerari de la pau per la Terra Alta o la instal·lació de nous monuments a la pau, com per exemple a Corbera d'Ebre l'any 2000, són unes quantes evidències d'aquesta narració asèptica que ha escollit el

5. Soldats republicants esperant per travessar l'Ebre, 1938. Arxiu La Vanguardia

6. Brigada del batalló d'artilleria de l'exèrcit sollevat a Corbera d'Ebre, 1938. MHC (Fons URV- Marta Salvat)

7. Membres de l'exèrcit republicà esperant per travessar l'Ebre, 1938. Arxiu La Vanguardia

⁵ VINYES, R. «Un conflicte de memòries: El Museu d'Història de Catalunya». *L'Avenç*, núm. 247. (2000), p. 35

⁶ WALTON, J. (2000). *Narrative, Action and Collective Memory. The Production of California History*. Esborrany mecanoscrit, University of California-Davis. 36 p.

⁷ FERNANDEZ, M. «El Museu de la Batalla de l'Ebre es consolida com a atractiu turístic». *Diari de Tarragona* (Edició Terres de l'Ebre), 27 de juny de 2003, p. 5

⁸ El Consorci Memorial de la Batalla de l'Ebre, que va succeir a finals del 2002 al Consorci per a la Museització de la Batalla de l'Ebre -creat només un any abans- adoptà aquesta denominació, entre d'altres motius, «per la dificultat que comporta la pronunciació de la paraula museització que batejava l'antic organismes». A: JUSTICIA, PILAR. «La Generalitat crea el Consorci Memorial de la Batalla de l'Ebre». *Diari de Tarragona* (Edició Terres de l'Ebre). 11 de desembre de 2002. p. 2.

⁹ R.P. «A la recerca del soldat desconegut». *La Veu de l'Ebre*. 27 de juny de 2003. Pàg. 4.

¹⁰ El Consorci Memorial Batalla de l'Ebre s'ha fixat els objectius d'«educar les noves generacions en la cultura de la pau, esdevenir un espai d'aprenentatge per a la pau i el rebuig de la intolerància, presentar les característiques pròpies que tingué la batalla en el context internacional i en la consciència de les generacions coetànies, i representar les diferents opcions en conflicte». A: R.P. «La Generalitat crea el Consorci Memorial Batalla de l'Ebre sense l'adhesió de Gandesa». *La Veu de l'Ebre*. 13 de desembre de 2002. p. 22.

¹¹ HERNÁNDEZ, F. X. «Criteris didàctics i museològics en el Museu d'Història de Catalunya». *L'Arenç*. Núm. 212 (1997). p. 30.

¹² POSTMAN, N. (1990). *Divertim-nos fins a morir. El discurs públic a l'època del «show-business»*. Barcelona: *Llibres de l'Índex*. p. 101.

¹³ En qualsevol cas, independentment de les motivacions exposades pels seus actors, la frustrada intervenció arqueològica en un fossar de la Guerra d'Espanya ha posat en qüestió el grau d'oportunitat -segurament una exposició de «guerra i pau» en un gran centre cultural de Barcelona per a l'any 2004- que justificava precisament aquesta excavació al marge dels familiars i de la comunitat on es troben les restes humanes. Vegeu: CASTELL, E. «La polèmica fosa de Albinyana». *El País* (Edició Catalunya). p. 3. Barcelona. 12 de juny de 2003; SANTACANA, JOAN. «Arqueologia y Guerra Civil». *El País* (Edició Catalunya). 18 de juny de 2003. p. 3; CASTELL, E. «Antropòfags en el teatre de la memòria». *La Veu de l'Ebre*. 11 de juliol de 2003.

camí més còmode per explicar el passat. El mateix Memorial de la Batalla de l'Ebre⁸, constituït el 2002 per diferents municipis de la Terra Alta i per la Generalitat de Catalunya, amb l'objectiu de dinamitzar el patrimoni cultural associat a aquest fet històric, ha acabat decantant els seus recursos per administrar una ossera i una mena d'oficina de desapareguts per tal d'ajudar a identificar els morts de la batalla de l'Ebre⁹. De manera significativa i sense un projecte cultural i museístic clar¹⁰, els nous monuments i memorials no serveixen per explicar gran cosa ni de la batalla de l'Ebre ni de la Guerra d'Espanya i, paradoxalment, s'instal·len en el context d'una Europa encesa per la guerra dels Balcans, de la mateixa manera que cremava a principis del segle XX. La història, en aquest relat, queda aparcada a la vora d'aquests camins de la pau i, aparentment, aquest és el discurs que sembla que ha acabat fent-se hegemònic.

El segon abordatge que dona veu als espais històrics de la batalla de l'Ebre reconeix tenir com a principal objectiu la «comprensibilitat», per a horitzons destinataris diversos, de determinats continguts de la història¹¹. Coincideix amb el «relat del l'oblit» a considerar la batalla de l'Ebre com una imatge fòssil d'una situació desapareguda que es pot restituir sense cap modificació. Aquest enfocament ha estat desenvolupat per arqueòlegs i professors vinculats amb el Departament de Didàctica de les Ciències Socials de la Universitat de Barcelona. Normalment, els relats generats per aquests actors en la reconstitució de la batalla de l'Ebre són coneixements fragmentats que se centren en aspectes merament bèl·lics i cronològics, on qualsevol aproximació a la memòria social s'ofega en un mar d'irrellevància i trivialitat. En conseqüència, com que l'únic ús que queda per a tota aquella informació que no té cap connexió real amb les nostres vides és matar el temps¹², el seu es pot considerar com el «relat de l'entreteniment i l'espectacle». En aquest sentit, ha promogut intervencions controvertides, com *revivals*, per recrear en viu i en directe alguns episodis del conflicte bèl·lic de 1938, així com també algunes prospeccions arqueològiques «a la recerca de restes humanes» de la batalla de l'Ebre. Intervencions que tenen possiblement com a únic mèrit destapar involuntàriament vells debats significatius en les ciències socials sobre, entre altres, la legitimitat dels procediments a partir dels quals alguns investigadors generen coneixement al marge del context social en què es troben¹³, etc.

Finalment, un tercer relat que ha intentat fer visibles els espais històrics de la batalla de l'Ebre és el que van iniciar el 1997 alguns alumnes geògrafs del màster de Museologia i Gestió del Patrimoni Cultural de la Universitat de Barcelona. Aquesta narració del passat parteix d'una doble premissa, que assumeix, en primer lloc, que la memòria és un àmbit en conflicte i reconstrucció permanent. En aquest sentit, considera la batalla de l'Ebre com un referent històric i cultural, que comença el 1938 i acaba en el mateix present, i on la dimensió espacial és fonamental com

a recurs per accedir al passat. La invenció d'un sentit col·lectiu de lloc, de la mateixa manera que la invenció de la història pública, és part de la lluita per l'hegemonia cultural, de les relacions de poder entre diferents grups i interessos¹⁴. Per aquest motiu, es va afanyar des del principi a donar veu als mateixos espais històrics de la batalla de l'Ebre per convertir-los en «història pública». I ho va aconseguir, parcialment, dins la polèmica resultant de la implantació massiva d'aerogeneradors en els espais històrics de la batalla de l'Ebre. Tanmateix, els mateixos espais històrics del franquisme i de l'antifranquisme de l'Ebre, que el 1999 van ser sistematitzats en un projecte museístic encarregat per la Generalitat de Catalunya¹⁵, continuen encara sense elements i pautes museogràfiques que apropin els visitants al coneixement d'una part important de la història de Catalunya. Per aquesta raó, aquest es pot considerar com el «relat del corrent i del reconeixement» de la memòria democràtica. I possiblement per això mateix, aquest ha estat el discurs de la història i la representació del passat de la batalla de l'Ebre a desactivar i silenciar.

EL MUSEÒLEG EN EL TEATRE DE LA MEMÒRIA

Com s'ha intentat mostrar, la batalla de l'Ebre, en la seva dimensió cultural, ens transporta a un conflicte incruent on es fa ben visible la construcció social de la memòria. Un procés en què participen diferents actors socials i polítics que intenten fer prevaler la seva visió del món. Un procés, així mateix, en el qual els discursos i les formes de generar memòria canvien segons el context i les condicions d'existència en què es troben els actors que intervenen. Davant d'això, per què la figura del museòleg –i especialment del museòleg vernacular– ha quedat relegada a un paper subaltern, a l'ombra de polítics, historiadors, arqueòlegs i altres en el procés de representació del teatre de la memòria de l'Ebre?

Possiblement, la resposta explicativa d'aquesta subalternitat es troba en el fet que, quasi 30 anys després de la desaparició de la dictadura, no existeix encara una política oficial per recuperar la memòria de l'antifranquisme. La clau d'això rau en el fet que «la abundàcia de estudis seriosos sobre la dictadura es una realitat positiva pero insuficiente, pues precisa la divulgación para construir un conocimiento público que sólo puede existir con el impulso de la razón y el poder político que garantiza el ejercicio de ese derecho a los ciudadanos al saber histórico»¹⁶. En contra d'un discurs oficial massa estès, el coneixement històric és més que una simple opció de llibertat personal i solitària. És un dret que, en el nostre cas, ha estat minvat durant massa temps.

En l'exemple de l'Ebre, aquesta mancança ha pesat com una llosa. A diferència del que està passant a la resta de Catalunya, on el clima per donar llum al període franquista fa preveure avanços importants, l'explicació de la història recent està estancada al sud del país.

8. Trinxera de l'exèrcit republicà. 1938. Arxiu La Vanguardia

9. Membres de l'exèrcit republicà apuntalant un pont per passar l'Ebre

¹⁴ «Quan certs llocs són delimitats i assenyalats com a 'històrics' –separant-los de llocs 'ordinaris'– i estabilitzats, restaurats o reconstruïts, quina –i de qui?– versió de la comunitat i del lloc serà la que prevaldrà?», GLASSBERG, D. *Ibidem*. p. 7

¹⁵ CASTELL, E.; FALCÓ, L. (Coord.) (1999). Pla d'Ordenació dels Espais Històrics de la Batalla de l'Ebre. Institut per al Desenvolupament de les Comarques de l'Ebre. Departament d'Obres Públiques.

¹⁶ VINYES, R. *Ibidem*. 2002

Bibliografia:

- BENDER, B. ; WINER, M. (Eds.) (2001). *Contested Landscapes. Movement, Exile and Place*. Oxford-New York: Berg
- FORTY, A. ; KÜCHLER, S. (Eds.) (1999). *The Art of Forgetting*. Oxford-New York: Berg.
- GNECCO, C. ; ZAMBRANO, M. (2000). *Memorias hegemónicas, memorias disidentes*. Bogotá DC: Instituto Colombiano de Antropología e Historia.
- HAYDEN, D. «Urban Landscape History: The Sense of Place and the Politics of Spaces». A: GROTH, Paul; BRESSI, T. (Eds.) (1999). *Understanding Ordinary Landscapes*. New Haven-London: Yale University Press. p. 111-134.
- INIESTA, M. «El museógrafo como autor (o tribulaciones del antropólogo metido a conservador del patrimonio en los años noventa)». A: AGUILAR CRIADO, ENCARNACIÓN (Coord.) (1996). *De la construcción de la historia a la práctica de la antropología en España*. Zaragoza: FAAEE. p. 189-203.
- LOWENTHAL, D. (1998). *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- POSTMAN, N. (1990). *Divertim-nos fins a matir. El discurs públic a l'època del «show-business»*. Barcelona: Llibres de l'Índex.
- SAMUEL, R. (1994). *Theatres of Memory*. London-New York: Verso.

¹⁷ DUCLOS, J. C. (1996). Les résistans, les historiens et le muséographe: histoire d'une transaction et de ses enseignements. Text mecanografiat inèdit. Grenoble. 11 p.

¹⁸ R.P. «A la recerca del soldat desconegut». La Veu de l'Ebre. 27 de juny de 2003. p. 4

Un estancament que és també la conseqüència de la incomprensió del paper que juga el museòleg en les societats contemporànies com un mediador entre memòria, patrimoni cultural i audiències. Els habitants de les Terres de l'Ebre contempen una vegada més com les noves autoritats, ara en democràcia, aixequen més monuments o projecten noves osseres. Des del punt de vista de la museologia, no hi ha cap novetat en aquestes intervencions. Més aviat al contrari, són un retorn al passat, que desactiven qualsevol projecte museístic orientats a comprendre la lluita entre el franquisme i l'antifranquisme a l'Ebre. Per aquesta raó, les perspectives actuals no poden ser més desoladores. Per desgràcia, no s'ha entès que la tasca específica del museòleg que s'encara a una memòria en conflicte és, precisament, modular totes les sensibilitats implicades i, alhora, interpretar i donar veu al passat a partir d'evidències materials¹⁷. Un rol que converteix el museòleg en un intèrpret clau en l'activació i el tractament de les restes patrimonials associades a la batalla de l'Ebre per tal de fer accessible el coneixement històric. Finalment, la manca de reconeixement d'aquest rol de mediació que desenvolupen els museòlegs ha estat decisiva en la desactivació del dret dels ciutadans a conèixer el passat a través de la gestió del seu patrimoni cultural.

En resum, condemnats a reproduir imatges quietes d'una situació desapareguda, cada vegada és més difícil activar i entendre la memòria de la lluita democràtica. En aquest estrany context, tot fa pensar que intervencions com les esmentades construccions d'osseres i oficines de desapareguts, que impulsen les institucions públiques¹⁸, no són més que conats per donar alguna sortida a la demanda social de coneixement de la història. Per desgràcia, sembla que no són els instruments més adequats en ple segle XXI per salvar, no ja els cossos, sinó la memòria democràtica de l'Ebre, que ja vola directament cap a l'oblit.